Kutoka Ng'ambo ya Mito ya Kushi: Afrika na Watu wa Afrika katika Maandiko ya Agano ya Biblia ya Kiebrania

Mzee Peter Paul Arcemont[1]

[1] Miqdash Bethel Covenant Institution, S.L.P. 1, Clyde, Texas 79510, Marekani; miqdashbethel@gmail.com; ORCID: [itaongezwa].

Ikisiri

Afrika imo katika Biblia ya Kiebrania tangu sura zake za kwanza, lakini kwa karne nyingi wasomaji ndani na nje ya bara hili walikutana na uwepo huo hasa kupitia kile kinachoitwa laana ya Hamu, usomaji ambao baadaye elimu ya makabila ya kikoloni iliugeuza kuwa Nadharia ya Kihamiti. Makala hii inauliza maandiko ya agano ya Biblia ya Kiebrania yenyewe yanasema nini kuhusu watu wa Afrika wanaotajwa ndani yake: Kushi (falme za Mto Naili kusini mwa Misri), Misri, na Putu pamoja na Walubi (Libya). Utafiti huu ni usomaji wa karibu wa Maandishi ya Kimasora ambapo kila tokeo linapimwa kwa kipimo cha ushahidi kinachotokana na maandiko yenyewe, yaani kanuni ya mashahidi wawili au watatu ya Kumbukumbu la Torati 19:15, na kupewa daraja la kuthibitishwa, shahidi mmoja, au halimo katika maandishi. Matokeo matano yanajitokeza. Kwanza, Orodha ya Mataifa inawaweka Kushi, Misri, na Putu miongoni mwa wazao wa Nuhu ambao agano la Mwanzo 9 lilifanywa nao, na haimpi taifa lolote rangi wala cheo. Pili, laana ya Mwanzo 9:25 inamwangukia Kanaani peke yake na haitaji taifa lolote la Afrika. Tatu, Waafrika wamo ndani ya habari ya agano: Hajiri Mmisri, Asenathi mama wa Efraimu na Manase, mke Mkushi wa Musa, Ebed-meleki Mkushi aliyemwokoa Yeremia, na nabii Sefania mwana wa Kushi. Nne, sheria ya agano inaamuru sheria moja kwa mzalia na kwa mgeni, na inakataza Israeli kumchukia Mmisri. Tano, manabii wanaihukumu Misri na Kushi kwa kipimo kilekile kinachotumika kwa Israeli, na pia wanaahidi kwamba Misri itaitwa "watu wangu" na kwamba waabudu watakuja kutoka ng'ambo ya mito ya Kushi. Makala inahitimisha kwamba Biblia ya Kiebrania inaionyesha Afrika kama mshiriki wa asili katika historia ya agano, si mpokeaji wa baadaye wa imani ya kigeni, na inapendekeza kwamba wasomaji na wafasiri wa Afrika Mashariki wayasome maandiko haya moja kwa moja.

Maneno Muhimu: Kushi, Biblia ya Kiebrania, Afrika, Agano, Nadharia ya Kihamiti, Orodha ya Mataifa, Ebed-meleki, Ufasiri wa Biblia wa Kiafrika

1. UTANGULIZI

Biblia ya Kiebrania, inayoitwa Tanakh katika mapokeo ya Kiyahudi na Agano la Kale katika mapokeo ya Kikristo, inasomwa leo barani Afrika na watu wengi kuliko wakati wowote katika historia yake. Habari zake zinahubiriwa kwa Kiswahili, Kiamhari, Kiganda, Ekegusii, Kiarabu, na mamia ya lugha nyingine, na sheria zake na manabii wake vinaunda fikra za kimaadili za makanisa, misikiti, na nyumba kote barani (Mojola, 2014). Hata hivyo, njia ambayo jamii nyingi za Kiafrika zilisikia kwa mara ya kwanza kile kitabu hiki kinachosema kuhusu Afrika haikuwa kupitia maneno yake chenyewe. Ilikuwa kupitia ufafanuzi uliowekwa juu yake: dai kwamba Nuhu alimlaani Hamu, kwamba Hamu ndiye baba wa watu wa Afrika, na kwamba ngozi nyeusi na utumwa ndivyo alama za laana hiyo. Biashara ya utumwa ilipokwisha, habari ileile ilipinduliwa kuwa Nadharia ya Kihamiti, iliyofundisha kwamba chochote cha kupendeza katika historia ya Afrika kililetwa na watu "Wahamiti" wenye ngozi nyeupe zaidi kutoka nje (Sanders, 1969). Katika Afrika Mashariki fundisho hilo liliunda maelezo ya kikoloni kuhusu watu wa Maziwa Makuu, na madhara yake bado yanaonekana katika eneo hilo (Mamdani, 2001).

Elimu ya Biblia ya Kiafrika imejibu urithi huu kwa zaidi ya nusu karne. Wasomi kama David Tuesday Adamo wamekusanya maandiko yanayozungumzia Kushi na Misri na kuhoji kwamba Afrika na Waafrika walikuwepo katika Biblia ya Kiebrania tangu mwanzo (Adamo, 2018). Knut Holter amefuatilia jinsi wafasiri wa enzi ya ukoloni walivyowaonyesha Wakushi kuwa watumwa "kwa asili," na jinsi wasomaji wa Kiafrika walivyorejesha picha tofauti (Holter, 2008, 2011). Uchunguzi wa Rodney Sadler wa kila mahali shina "Kushi" linapotokea uligundua kwamba waandishi wa Biblia hawakuwa na mfumo mmoja wa fikra za kirangi, na mara nyingi waliwaheshimu Wakushi (Sadler, 2005). Kongamano lililofanyika Nairobi mwaka 1999 liliwaleta pamoja wasomi wa Afrika Mashariki na wengine kuuliza maana ya kufasiri Agano la Kale katika Afrika leo (Getui et al., 2001).

Makala hii inajenga juu ya kazi hiyo kwa swali jembamba zaidi na lenye madai makubwa zaidi. Haiulizi mapokeo ya baadaye, ya Kiyahudi, ya Kikristo, au ya Kiislamu, yamesema nini kuhusu Afrika. Inauliza maandiko ya agano yenyewe yanasema nini: Yahweh, Elohim wa Israeli, anafanya agano gani na watu ambao maandiko yanawaita Kushi, Misri, na Putu; kama yupo yeyote kati yao aliyetengwa nalo; Waafrika wanaonekana wapi ndani ya habari ya agano; na manabii wanawaahidi nini. Lengo ni usomaji ambao msomaji makini wa imani yoyote, au asiye na imani, anaweza kuupima mstari kwa mstari dhidi ya maandishi ya Kiebrania.

2. VIFAA NA MBINU

Chanzo cha msingi ni Maandishi ya Kimasora ya Biblia ya Kiebrania kama yalivyohifadhiwa katika Nakala ya Leningrad na kuchapishwa katika *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (Elliger & Rudolph, 1997). Tafsiri za maandiko ni tafsiri halisi za kazi za mwandishi mwenyewe, zilizolinganishwa na tafsiri ya Jewish Publication Society (Jewish Publication Society, 1985). Namba za mistari zinafuata matoleo ya Kiingereza; pale namba za Kiebrania zinapotofautiana, namba ya Kiebrania inatolewa katika mabano, kwa mfano Zaburi 68:31 [Kiebrania 68:32].

Mkusanyiko wa maandiko ulipatikana kwa kutafuta kila mahali yanapotokea majina ya Kiebrania ya nchi tatu za Kiafrika katika Orodha ya Mataifa: Kushi (*Kush*) na jina la mtu wa huko Mkushi (*Kushi*); Misri (*Mitsrayim*) na Mmisri (*Mitsri*); na Putu (*Put*) pamoja na Walubi (*Lubim*) wanaohusiana nao. Maandiko kisha yalipangwa chini ya maswali matano: nafasi ya watu hawa katika nasaba ya mataifa; laana ya Mwanzo 9:25; Waafrika mmoja mmoja katika simulizi ya agano; sheria zinazomhusu mgeni; na unabii wa manabii. Pale utambulisho wa mahali unapojadiliwa, kama ilivyo kwa Sheba au mke Mkushi wa Musa, mjadala unaripotiwa badala ya kuamuliwa kwa kudhani (Unseth, 1999; Van Heerden, 2006).

Kila tokeo lilipimwa kwa kigezo kinachotokana na maandiko yenyewe. Kumbukumbu la Torati linadai kwamba jambo lithibitishwe "kwa kinywa cha mashahidi wawili au kwa kinywa cha mashahidi watatu" (Kumbukumbu la Torati 19:15). Kwa madai ya kimaandiko, tokeo linapewa daraja la *Limethibitishwa* pale vifungu viwili au zaidi vinavyojitegemea vinapolieleza, *Shahidi mmoja* pale kifungu kimoja kinapolieleza, na *Halimo katika maandishi* pale dai linalohusishwa kwa kawaida na vifungu hivi halina msingi wowote katika Kiebrania. Daraja hizi zinakusudiwa kutenganisha kile ambacho maandiko yanasema na kile ambacho wasomaji wa baadaye wameongeza, tofauti ambayo imethibitika kuwa ya msingi katika historia ya Mwanzo 9 (Goldenberg, 2003).

Mwandishi anaandika kutoka ndani ya jumuiya ya kiimani, Miqdash Bethel Covenant Institution, inayoshikilia Biblia ya Kiebrania iliyoandikwa kuwa mamlaka yake pekee ya mafundisho na inayowahutubia wasomaji wa Kiyahudi, wa Kikristo, na wa Kiislamu kwa

pamoja. Msimamo huo unaelezwa hapa kwa uwazi. Uchambuzi wenyewe ni wa kueleza: unaripoti kile ambacho maandiko yanasema na kupima nguvu ya ushahidi, ili wasomaji wasioshiriki msimamo wa mwandishi waweze kupima kila tokeo.

3. MATOKEO

3.1 Afrika katika Orodha ya Mataifa na Agano na Nuhu

Afrika inaingia katika Biblia ya Kiebrania kabla Israeli haijaingia. Mto wa pili wa Edeni, Gihoni, unasemekana kuizunguka “nchi yote ya Kushi” (Mwanzo 2:13). Baada ya gharika, nasaba ya Mwanzo 10 inawataja wana wa Hamu kuwa “Kushi, na Misri, na Putu, na Kanaani” (Mwanzo 10:6). Watatu kati ya wanne, Kushi, Misri, na Putu, ni majina ambayo sehemu iliyobaki ya Biblia ya Kiebrania inayatumia kwa watu wa Mto Naili na wa Afrika Kaskazini. Wana wa Misri wanajumuisha Walehabi na Wapathrusi, watu wa Misri ya Juu (Mwanzo 10:13–14), na wana wa Kushi wanajumuisha Seba na Sheba (Mwanzo 10:7).

Jedwali 1
Nchi za Kiafrika Zinazotajwa katika Biblia ya Kiebrania

Jina la Kiebrania	Strong’s	Eneo Linaloonyeshwa na Matumizi	Maandiko Makuu
Kushi (*Kush*), כּוּשׁ	H3568	Falme za Mto Naili kusini mwa Misri (Nubia; leo kaskazini mwa Sudani na kusini mwa Misri), ukingoni mwa kusini wa ulimwengu uliojulikana	Mwanzo 2:13; 10:6–8; Isaya 18:1; Esta 1:1
Mkushi (*Kushi*), כּוּשִׁי	H3569	Mtu wa Kushi	Hesabu 12:1; 2 Samweli 18:21; Yeremia 13:23; 38:7
Misri (*Mitsrayim*), מִצְרַיִם	H4714	Misri, bonde na delta ya Mto Naili; inaitwa “nchi ya Hamu” katika Zaburi	Mwanzo 10:6; 12:10; Zaburi 105:23; Isaya 19:25
Putu (*Put*), פּוּט	H6316	Watu wa magharibi mwa Misri, kwa kawaida hutambulishwa na Libya	Mwanzo 10:6; Yeremia 46:9; Ezekieli 30:5; Nahumu 3:9
Walubi (*Lubim*), לוּבִים	H3864	Walibya wa Afrika Kaskazini	2 Mambo ya Nyakati 12:3; 16:8; Danieli 11:43; Nahumu 3:9

Maelezo. Maeneo yanafuata matumizi ya maandiko yaliyoorodheshwa. Kushi haifanani na mipaka ya nchi yoyote moja ya kisasa (Unseth, 1999); namba za Strong’s zimetolewa kwa marejeo tu.

Mambo mawili katika nasaba hii ni muhimu kwa swali la agano. La kwanza ni kile inachokiandika na kile inachokiacha. Mara tatu inawaeleza wazao wa Nuhu “kwa jamaa zao, kwa lugha zao, katika nchi zao, kwa mataifa yao” (Mwanzo 10:5, 20, 31). Inaandika ukoo, lugha, nchi, na utawala. Kamwe haiandiki rangi, na kamwe haiwapangi watu mmoja juu ya mwingine. Uchunguzi wa Sadler wa maandiko ya Kushi unafikia hitimisho lilelile kutoka

upande mwingine: chochote ambacho waandishi wa Biblia waliona kuhusu sura ya Wakushi, hawakujenga juu yake mfumo wa daraja za kirangi (Sadler, 2005).

Jambo la pili ni agano linalokuja mara moja kabla ya nasaba. Baada ya gharika, Elohim anamwambia Nuhu na wanawe: “Nafanya agano langu nanyi, na uzao wenu baada yenu” (Mwanzo 9:9). Elohim anapoweka upinde wake katika wingu, analiita “agano la milele kati ya Elohim na kila nafsi hai ya kila mwenye mwili aliye juu ya nchi” (Mwanzo 9:16), na sura inaendelea kusema kwamba kutoka kwa wana watatu wa Nuhu “dunia yote ilienea” (Mwanzo 9:19). Kwa hiyo wazao wa Kushi, Misri, na Putu wanatajwa katika maandiko kama warithi wa agano la kwanza ambalo Elohim alifanya na wanadamu baada ya gharika. Hawakuongezwa ndani yake baadaye; walikuwamo tangu mwanzo.

> וַאֲנִי הִנְנִי מֵקִים אֶת־בְּרִיתִי אִתְּכֶם וְאֶת־זַרְעֲכֶם אַחֲרֵיכֶם
> “Nami, tazama, nafanya agano langu nanyi, na uzao wenu baada yenu.” (Mwanzo 9:9)

Ahadi kwa Ibrahimu inapanua upeo huohuo. “Katika wewe jamaa zote za dunia watabarikiwa” (Mwanzo 12:3), na neno la jamaa, jamaa (*mishpechot*), ndilo neno ambalo Orodha ya Mataifa inalitumia kwa watu inaowaorodhesha (Mwanzo 10:5, 32). Ahadi hiyo inarudiwa kwa Isaka na kwa Yakobo (Mwanzo 26:4; 28:14). Ikisomwa katika muktadha wake, baraka ya Ibrahimu inaelekezwa kwa jamaa zilezile ambazo Mwanzo 10 imezitaja hivi punde, jamaa za Kiafrika zikiwa miongoni mwao.

> *Tokeo (Limethibitishwa):* Watu wa Afrika, Kushi, Misri, na Putu, wanatajwa miongoni mwa wazao wa Nuhu ambao agano la Mwanzo 9 lilifanywa nao, na miongoni mwa jamaa za dunia ambazo baraka ya Ibrahimu inaelekezwa kwao. (Mwanzo 9:9–19; 10:5–7, 32; 12:3; 28:14)
>
> *Tokeo (Halimo katika maandishi):* Rangi yoyote, cheo, au hadhi ya chini inayopewa taifa lolote la Afrika katika Orodha ya Mataifa. (Mwanzo 10)

3.2 Laana Iliyotamkwa juu ya Kanaani, na Nadharia ya Kihamiti

Hakuna usomaji wa Biblia ya Kiebrania ambao umeleta madhara makubwa zaidi barani Afrika kuliko kusoma vibaya Mwanzo 9:25. Nuhu alipoamka, maandiko yanasema, alisema: “Na alaaniwe Kanaani; atakuwa mtumwa wa watumwa kwa ndugu zake” (Mwanzo 9:25). Mambo matatu katika maandiko yenyewe yanaongoza kifungu hiki. Laana inamtaja Kanaani, mwana wa nne wa Hamu, na haimtaji Hamu wala yeyote kati ya wanawe wengine (Mwanzo 9:25–27; 10:6). Haitaji ngozi, rangi, wala alama yoyote ya mwili. Na inatamkwa na Nuhu, haitambulishwi kama neno la Yahweh. Wazao wa Kanaani wanaorodheshwa kwa majina: Wasidoni, Wahiti, Wayebusi, Waamori, na watu wengine wa nchi ya Kanaani katika mashariki ya Bahari ya Mediterania (Mwanzo 10:15–19). Hakuna hata mmoja wao aliye taifa la Kiafrika kwa jiografia ya maandiko yenyewe.

> אָרוּר כְּנָעַן עֶבֶד עֲבָדִים יִהְיֶה לְאֶחָיו
> “Na alaaniwe Kanaani; atakuwa mtumwa wa watumwa kwa ndugu zake.” (Mwanzo 9:25)

Kwa hiyo ile inayoitwa laana ya Hamu ni ujenzi wa baadaye. Historia ya Goldenberg ya mapokeo haya inaonyesha jinsi laana juu ya Kanaani ilivyohamishwa polepole kwa Hamu, jinsi hadithi kuhusu ngozi nyeusi zilivyounganishwa nayo katika zama za mwisho za kale na zama za kati, na jinsi hadithi hiyo iliyounganishwa ilivyokuja kutumika kuhalalisha utumwa wa Waafrika (Goldenberg, 2003). Sanders alifuatilia hatua iliyofuata: biashara ya utumwa

ilipopingwa, waandishi wa Ulaya walimgeuza “Mhamiti” kuwa mgeni mwenye ngozi nyeupe zaidi na kumpa sifa ya ustaarabu wowote waliouona barani Afrika (Sanders, 1969). Mpelelezi John Hanning Speke aliitumia nadharia hii kwa falme zilizozunguka Ziwa Viktoria, na watawala wa kikoloni nchini Rwanda na Burundi baadaye waliitumia kuwapanga raia wao (Sanders, 1969), historia ambayo Mamdani (2001) anaiunganisha na vurugu za mwishoni mwa karne ya ishirini. Holter (2008) ameandika jinsi wafafanuzi wa Agano la Kale wa enzi ya ukoloni walivyowaeleza Wakushi kuwa watumwa “kwa asili,” wakiingiza zama zao wenyewe ndani ya maandiko.

Aina zote mbili za nadharia hii, laana na nadharia ya Kihamiti, zinategemea madai ambayo maandishi ya Kiebrania hayayatoi. Hakuna hata moja yenye shahidi mmoja katika kifungu ambacho ilijengwa juu yake.

> *Tokeo (Limethibitishwa):* Laana ya Mwanzo 9:25 inamwangukia Kanaani peke yake, ambaye wazao wake ni watu wa nchi ya Kanaani, na haitaji rangi. (Mwanzo 9:25–27; 10:6, 15–19)
>
> *Tokeo (Halimo katika maandishi):* Kwamba Hamu, Kushi, Misri, Putu, au taifa lolote la Afrika lililaaniwa, au kwamba ngozi nyeusi au utumwa ni alama ya laana. (Mwanzo 9:18–27)

3.3 Waafrika Ndani ya Habari ya Agano

Waafrika hawako pembezoni mwa simulizi ya agano. Wanaonekana katika nyakati za mageuzi, na maandiko kamwe hayaonyeshi asili yao ya Kiafrika kama kosa.

Hajiri Mmisri. Mtu wa kwanza katika Biblia ya Kiebrania kumpa jina Elohim aliyesema naye ni mwanamke Mmisri. Hajiri, mjakazi Mmisri wa Sarai, alikimbilia nyikani, ambapo malaika wa Yahweh alimkuta kando ya chemchemi na kumwahidi kwamba uzao wake utakuwa mwingi usiohesabika (Mwanzo 16:1, 7–10). Alijibu kwa kumpa jina Yule aliyesema naye: “Wewe ndiwe El Roi,” Elohim anayeona (Mwanzo 16:13). Alipofukuzwa baadaye pamoja na Ishmaeli, Elohim aliisikia sauti ya kijana na kuahidi, “Nitamfanya kuwa taifa kubwa” (Mwanzo 21:17–18). Kwa hiyo Biblia ya Kiebrania inamweka mama Mwafrika kwenye mzizi wa watu wa Ishmaeli, ambao mapokeo ya Kiislamu yanawahesabu miongoni mwa mababu zake, na inamwandika kama mtu aliyeonwa na kujibiwa na Elohim.

> וַתִּקְרָא שֵׁם־יהוה הַדֹּבֵר אֵלֶיהָ אַתָּה אֵל רָאִי
> “Akaliita jina la Yahweh aliyesema naye, Wewe ndiwe El Roi.” (Mwanzo 16:13)

Misri kama kimbilio na mama wa makabila mawili. Misri ilikuwa nchi iliyoilisha familia ya Yakobo wakati wa njaa. Yusufu aliwaambia ndugu zake, “Elohim alinituma mbele yenu kuhifadhi uhai” (Mwanzo 45:5; linganisha 50:20), na Yakobo, baba wa Israeli, alisimama mbele ya Farao na kumbariki (Mwanzo 47:7, 10). Huko Misri Yusufu alimwoa Asenathi, binti wa kuhani wa Kimisri, naye akamzalia Manase na Efraimu (Mwanzo 41:45, 50–52). Yakobo aliwachukua wote wawili kuwa wanawe mwenyewe, “kama Reubeni na Simeoni” (Mwanzo 48:5), hivi kwamba makabila mawili kamili ya Israeli yanatoka kwa mama Mmisri. Israeli walipotoka Misri, “mchanganyiko mkubwa wa watu ulipanda pamoja nao” (Kutoka 12:38), yaani mchanganyiko mkubwa (*erev rav*) uliokuwa sehemu ya watu pale Sinai.

Mke Mkushi wa Musa. Nyikani, Miriamu na Haruni “walimnenea Musa kwa sababu ya mwanamke Mkushi aliyemwoa, kwa kuwa alikuwa amemwoa mwanamke Mkushi” (Hesabu 12:1). Yahweh aliwaita, akamtetea Musa kama mtumishi wake mwaminifu, na akampiga

Miriamu kwa ugonjwa wa ngozi, “mweupe kama theluji” (Hesabu 12:4–10). Kama Mkushi huyu alikuwa Sipora, mke Mmidiani wa Kutoka 2:21, au mke wa pili, ni jambo linalojadiliwa; Habakuki 3:7 inaweka “Kushani” kando ya Midiani, na baadhi ya wasomaji wanawachukulia kuwa watu wamoja. Maandiko hayaamui swali hilo, na hakuna fundisho linalopaswa kujengwa juu ya jibu lolote kati ya hayo. Kile ambacho maandiko yanaamua ni kwamba aliyekemewa katika habari hii ni yule aliyesema dhidi ya ndoa ya Kikushi, si Musa wala mkewe. Adamo (2018) ameonyesha ukimya wa mwanamke huyu Mwafrika katika simulizi; hukumu ya simulizi, hata hivyo, inawaangukia wakosoaji wake.

> עַל־אֹדוֹת הָאִשָּׁה הַכֻּשִׁית אֲשֶׁר לָקָח כִּי־אִשָּׁה כֻשִׁית לָקָח
> “Kwa sababu ya mwanamke Mkushi aliyemwoa, kwa kuwa alikuwa amemwoa mwanamke Mkushi.” (Hesabu 12:1)

Ebed-meleki Mkushi. Katika miezi ya mwisho kabla Yerusalemu haujaanguka mikononi mwa Babeli, wakuu wa Yuda walimtupa nabii Yeremia ndani ya birika ili afe. Mtu pekee aliyekwenda kwa mfalme kwa ajili yake alikuwa “Ebed-meleki Mkushi,” afisa wa ikulu (Yeremia 38:7–9). Alikusanya watu thelathini, akashusha matambara ya zamani kwa kamba ili yawe kinga, na akamtoa Yeremia kutoka matopeni (Yeremia 38:10–13). Kisha Yahweh alimtumia Ebed-meleki ahadi ya binafsi, kama ile aliyopewa baadaye Baruku mwandishi (Yeremia 45:5): “Hakika nitakuokoa, wala hutaanguka kwa upanga ... kwa sababu umenitumaini, asema Yahweh” (Yeremia 39:15–18). Katika sura ambamo mfalme na wakuu wa Yuda wanaangamia au wanakwenda uhamishoni, Mwafrika ndiye anayetajwa kuwa ameokolewa kwa sababu ya tumaini lake. Adamo (2019) anasoma hatua yake kama kielelezo cha upinzani wa kijasiri dhidi ya dhuluma.

> כִּי־בָטֹחַתָּ בִּי נְאֻם־יהוה
> “Kwa sababu umenitumaini, asema Yahweh.” (Yeremia 39:18)

Sefania mwana wa Kushi na Wakushi wengine. Nabii Sefania anatambulishwa kama “mwana wa Kushi, mwana wa Gedalia, mwana wa Amaria, mwana wa Hezekia” (Sefania 1:1). Kama jina Kushi linaashiria asili ya Kiafrika katika familia yake ni jambo linalojadiliwa, lakini ni nabii mwenye jina hilo ambaye kitabu chake kinamalizika na waabudu wakija kutoka ng’ambo ya mito ya Kushi (Sefania 3:10). Mkushi pia alihudumu kama mjumbe wa Mfalme Daudi wakati wa kifo cha Absalomu (2 Samweli 18:21–32), na Tirhaka, mfalme wa Kushi, alipanda kupigana na jeshi la Ashuru lililotishia Yerusalemu katika siku za Hezekia (2 Wafalme 19:9; Isaya 37:9). Wanahistoria wanamtambulisha na Taharqa wa Nasaba ya Ishirini na Tano ya Misri, mfalme wa Kinubia (Hays, 1996).

Jedwali 2
Waafrika Mmoja Mmoja katika Simulizi ya Agano

Mtu	Asili katika Maandiko	Nafasi katika Habari ya Agano	Maandiko
Hajiri	Misri	Mtu wa kwanza kumpa Yahweh jina (El Roi); mama wa Ishmaeli, aliyeahidiwa taifa kubwa	Mwanzo 16:1–13; 21:17–21
Asenathi	Misri (binti wa kuhani wa Oni)	Mama wa Manase na Efraimu, makabila mawili ya Israeli	Mwanzo 41:45, 50–52; 48:5

Mtu	Asili katika Maandiko	Nafasi katika Habari ya Agano	Maandiko
Mchanganyiko mkubwa	Misri	Walipanda pamoja na Israeli na kusimama Sinai	Kutoka 12:38
Mke wa Musa	Kushi	Alitetewa kwa hukumu ya Yahweh juu ya wakosoaji wake	Hesabu 12:1–10
Mjumbe Mkushi	Kushi	Mjumbe wa kifalme kwa Daudi	2 Samweli 18:21–32
Tirhaka	Kushi	Mfalme aliyepanda kupigana na Ashuru katika siku za Hezekia	2 Wafalme 19:9; Isaya 37:9
Ebed-meleki	Kushi	Alimwokoa Yeremia; aliahidiwa wokovu kwa sababu ya tumaini lake kwa Yahweh	Yeremia 38:7–13; 39:15–18
Sefania mwana wa Kushi	Inajadiliwa	Nabii aliyeona mbele waabudu kutoka ng’ambo ya Kushi	Sefania 1:1; 3:10

Maelezo. Asili zimetolewa kama maandiko yanavyozieleza; utambulisho wa mke Mkushi na maana ya jina Kushi vinajadiliwa.

> *Tokeo (Limethibitishwa):* Waafrika wanaonekana ndani ya simulizi ya agano kama mama wa makabila ya Israeli na wa Ishmaeli, kama sehemu ya watu pale Sinai, na kama watumishi wa Yahweh waliolipwa kwa sababu ya tumaini lao; maandiko kamwe hayaichukulii asili yao ya Kiafrika kama kosa. (Mwanzo 16:13; 41:50–52; Kutoka 12:38; Hesabu 12:1–10; Yeremia 39:15–18)

3.4 Sheria ya Agano kwa Mgeni na kwa Mmisri

Agano lililofanywa Sinai mara nyingi linaelezwa kama agano na taifa moja, na kwa muundo wake ndivyo lilivyo. Lakini sheria yake yenyewe inaweka masharti ambayo kwayo kila mgeni anaweza kuingia, na masharti hayo hayatofautishi asili. Katika Pasaka ya kwanza sheria inasema: “Sheria moja itakuwa kwa mzalia na kwa mgeni akaaye kati yenu” (Kutoka 12:49). Kanuni hiyohiyo inaongoza sadaka (Hesabu 15:15–16) na mahakama (Mambo ya Walawi 24:22). Neno la mgeni, mgeni, msafiri (*ger*), linaeleza mtu kutoka taifa jingine anayeishi kati ya Israeli, na sheria inaamuru: “Mgeni akaaye nanyi atakuwa kwenu kama mzalia kati yenu, nawe utampenda kama nafsi yako, kwa maana mlikuwa wageni katika nchi ya Misri” (Mambo ya Walawi 19:34; linganisha Kumbukumbu la Torati 10:18–19).

> תּוֹרָה אַחַת יִהְיֶה לָאֶזְרָח וְלַגֵּר הַגָּר בְּתוֹכָכֶם
> “Sheria moja itakuwa kwa mzalia na kwa mgeni akaaye kati yenu.” (Kutoka 12:49)

Sheria moja inavutia hasa kwa sababu inalihusu taifa la Kiafrika lililowafanya Israeli watumwa. Kumbukumbu la Torati linaamuru: “Usimchukie Mmisri, kwa sababu ulikuwa mgeni katika nchi yake,” na linafungua kusanyiko la Yahweh kwa kizazi cha tatu cha Wamisri wanaojiunga na Israeli (Kumbukumbu la Torati 23:7–8 [Kiebrania 23:8–9]). Sheria inakataza Israeli kubeba kumbukumbu ya dhuluma ya Farao na kuigeuza kuwa dharau kwa watu wa Misri. Nabii Isaya anaufungua mlango huohuo kwa kila mgeni anayelishika agano kwa uthabiti, na anamtaja towashi kando ya mgeni, cheo kilekile alichokuwa nacho Ebed-meleki: “Mwana wa mgeni aliyejiunga na Yahweh asiseme, Hakika Yahweh

amenitenga na watu wake," kwa maana "nyumba yangu itaitwa nyumba ya sala kwa ajili ya watu wote" (Isaya 56:3–7).

> לֹא־תְתַעֵב מִצְרִי כִּי־גֵר הָיִיתָ בְאַרְצוֹ
> "Usimchukie Mmisri, kwa sababu ulikuwa mgeni katika nchi yake." (Kumbukumbu la Torati 23:7 [Kiebrania 23:8])

Tokeo (Limethibitishwa): Sheria ya agano inampokea mgeni chini ya sheria moja pamoja na mzalia, inaamuru upendo kwa mgeni, na inakataza Israeli kumchukia Mmisri. (Kutoka 12:48–49; Mambo ya Walawi 19:33–34; Hesabu 15:15–16; Kumbukumbu la Torati 10:18–19; 23:7–8; Isaya 56:3–7)

Tokeo (Halimo katika maandishi): Kutengwa kwa taifa lolote la Afrika kutoka kwenye agano kwa sababu ya kuzaliwa au rangi. (Kutoka 12:49; Isaya 56:3)

3.5 Hukumu na Baraka: Manabii juu ya Misri na Kushi

Manabii wa Israeli wanazungumza mara nyingi na kwa ukali kuhusu Misri na Kushi, na usomaji wa kweli lazima uripoti hilo. Isaya alitembea bila viatu kwa miaka mitatu kama ishara kwamba Misri na Kushi wangechukuliwa mateka (Isaya 20:3–5), na Ezekieli alitangaza hukumu juu ya Farao, aliyejisifu, "Mto wangu Naili ni wangu; nimeufanya mimi" (Ezekieli 29:3). Nahumu anakumbusha kwamba Kushi na Misri walikuwa nguvu ya Thebesi, "Putu na Walubi walikuwa wasaidizi wako," lakini mji huo ulianguka (Nahumu 3:9–10). Unabii huu si hukumu juu ya Waafrika kama taifa. Unaangukia kiburi cha watawala na Yuda kutegemea majeshi ya kigeni badala ya Yahweh (Isaya 30:1–3; 31:1), na unatumia kipimo kilekile ambacho manabii wanakitumia kwa Israeli yenyewe.

Amosi anaeleza jambo hili katika sentensi moja ambayo imewashangaza wasomaji kwa karne nyingi: "Je, ninyi si kama wana wa Wakushi kwangu, enyi wana wa Israeli? asema Yahweh. Je, sikuwapandisha Israeli kutoka nchi ya Misri, na Wafilisti kutoka Kaftori, na Washami kutoka Kiri?" (Amosi 9:7). Amosi alikuwa amekwisha kusema kwamba kuchaguliwa kwa Israeli kuliongeza uwajibikaji wake, si kuupunguza (Amosi 3:2). Hapa anaiambia Israeli kwamba ukoo hauwapi kinga dhidi ya hukumu, kwa sababu Yahweh anatawala historia ya mataifa ya mbali pia. Wakushi katika mstari huu si neno la matusi. Wao ni mfano wa taifa la mbali ambalo Yahweh pia analijua na kulitawala (Sadler, 2005).

> הֲלוֹא כִבְנֵי כֻשִׁיִּים אַתֶּם לִי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל נְאֻם־יהוה
> "Je, ninyi si kama wana wa Wakushi kwangu, enyi wana wa Israeli? asema Yahweh." (Amosi 9:7)

Manabii walewale wanaotangaza hukumu pia wanatangaza mustakabali wa Misri ambao ni wa ajabu kwa taifa la kigeni. Isaya anaona mbele kwamba "siku hiyo kutakuwa na madhabahu kwa Yahweh katikati ya nchi ya Misri" (Isaya 19:19); kwamba Wamisri watakapomlilia Yahweh kwa sababu ya wadhalimu, "atawapelekea mwokozi" (Isaya 19:20); kwamba "Yahweh atajulikana na Misri, na Wamisri watamjua Yahweh siku hiyo" (Isaya 19:21); na kwamba Yahweh atawapiga kisha atawaponya (Isaya 19:22). Unabii huo unamalizika kwa kuipa Misri cheo ambacho Biblia ya Kiebrania kwingineko inakihifadhi kwa ajili ya Israeli.

> בָּרוּךְ עַמִּי מִצְרַיִם וּמַעֲשֵׂה יָדַי אַשּׁוּר וְנַחֲלָתִי יִשְׂרָאֵל
> "Ibarikiwe Misri watu wangu, na Ashuru kazi ya mikono yangu, na Israeli urithi wangu." (Isaya 19:25)

Maneno watu wangu (*ammi*) ni sehemu ya lugha ya agano la Kutoka (Kutoka 3:7; 6:7). Katika Isaya 19:25 yanatamkwa juu ya Misri, nyumba ya utumwa yenyewe, na kuwekwa kando ya Israeli kama mpokeaji sawa wa baraka (Isaya 19:24). Wafasiri wa kale wa Kiyunani waliona mstari huu kuwa wa kushangaza kiasi kwamba waliutafsiri kama baraka juu ya Waisraeli wanaoishi Misri; maandishi ya Kiebrania yanasema Misri.

Tokeo (Limethibitishwa): Manabii wanaihukumu Misri na Kushi kwa ajili ya kiburi cha watawala wao na kwa Yuda kuwategemea, kwa kipimo kilekile kinachotumika kwa Israeli; kamwe hawawahukumu Waafrika kwa sababu ya asili yao. (Isaya 20:3–5; 30:1–3; Ezekieli 29:3; Amosi 3:2; 9:7)

Tokeo (Shahidi mmoja): Misri itaitwa "watu wangu" kando ya Israeli. Ni Isaya 19:25 peke yake inayolieleza kwa maneno haya, ingawa Isaya 19:19–24 na Zaburi 87:4 zinaunga mkono mwelekeo wake. (Isaya 19:25)

3.6 Ahadi: Waabudu kutoka Ng'ambo ya Mito ya Kushi

Ahadi kwa Kushi zinapita katika sehemu zote tatu za Biblia ya Kiebrania. Katika Manabii, Isaya anaizungumzia "nchi iliyo ng'ambo ya mito ya Kushi" na kuwaeleza watu wake kuwa warefu na wenye ngozi laini, taifa linaloogopwa karibu na mbali (Isaya 18:1–2). Sura inamalizika na watu hao hao wakileta zawadi "kwa Yahweh wa majeshi, mahali pa jina la Yahweh wa majeshi, Mlima Sayuni" (Isaya 18:7). Lavik (2021) ameonyesha kwamba picha ya kuvutia ya Kushi katika sura hii ina kusudi la kushawishi: ikiwa hata taifa hili lenye nguvu litanyenyekea kwa Yahweh, Yuda inapaswa kumtumaini Yahweh badala ya mapatano ya kisiasa. Isaya pia anaona mbele kazi ya Misri na biashara ya Kushi ikija kwa Israeli pamoja na ungamo, "Hakika El yu ndani yako, wala hakuna mwingine" (Isaya 45:14), ikifuatwa na mwito kwa wote, "Nigeukieni mkaokolewe, ninyi ncha zote za dunia" (Isaya 45:22).

Sefania, mwana wa Kushi, anatoa ahadi iliyo wazi kuliko zote. Baada ya hukumu ya mataifa, Yahweh anasema: "Ndipo nitawageuzia watu mdomo safi, ili wote waliitie jina la Yahweh, wamtumikie kwa bega moja. Kutoka ng'ambo ya mito ya Kushi waabudu wangu, binti wa waliotawanyika wangu, wataleta sadaka yangu" (Sefania 3:9–10).

> מֵעֵבֶר לְנַהֲרֵי־כוּשׁ עֲתָרַי בַּת־פּוּצַי יוֹבִלוּן מִנְחָתִי
> "Kutoka ng'ambo ya mito ya Kushi waabudu wangu, binti wa waliotawanyika wangu, wataleta sadaka yangu." (Sefania 3:10)

Katika Maandiko (Ketuvim), Zaburi zinabeba tumaini hilohilo. "Wajumbe watatoka Misri; Kushi itaharakisha kunyoosha mikono yake kwa Elohim" (Zaburi 68:31 [Kiebrania 68:32]). Na Zaburi 87 inapoorodhesha mataifa yaliyoandikishwa kama wenyeji wa Sayuni, inamtaja Rahabu, jina la kishairi la Misri, pamoja na Babeli, Ufilisti, Tiro, na Kushi, na inasema juu ya kila mmoja, "Huyu alizaliwa huko" (Zaburi 87:4).

> כּוּשׁ תָּרִיץ יָדָיו לֵאלֹהִים
> "Kushi itaharakisha kunyoosha mikono yake kwa Elohim." (Zaburi 68:31 [Kiebrania 68:32])

Jedwali 3
Muhtasari wa Matokeo Yaliyopewa Daraja

#	Tokeo	Daraja	Mashahidi Wakuu
1	Watu wa Afrika ni warithi wa agano na Nuhu na miongoni mwa jamaa waliobarikiwa katika Ibrahimu	Limethibitishwa	Mwanzo 9:9–19; 10:6; 12:3
2	Laana ya Mwanzo 9:25 inamwangukia Kanaani na haitaji rangi	Limethibitishwa	Mwanzo 9:25; 10:15–19
3	Taifa lolote la Afrika kulaaniwa kwa ngozi nyeusi au utumwa	Halimo katika maandishi	—
4	Waafrika wamo ndani ya habari ya agano katika nyakati za mageuzi	Limethibitishwa	Mwanzo 16:13; 41:50–52; Yeremia 39:15–18
5	Sheria moja kwa mzalia na mgeni; Israeli haiwezi kumchukia Mmisri	Limethibitishwa	Kutoka 12:49; Kumbukumbu la Torati 23:7; Isaya 56:3–7
6	Hukumu ya manabii juu ya Misri na Kushi inafuata kipimo kinachotumika kwa Israeli	Limethibitishwa	Isaya 20:3–5; Amosi 3:2; 9:7
7	Misri itaitwa “watu wangu”	Shahidi mmoja	Isaya 19:25
8	Waabudu watakuja kutoka Kushi kwa Yahweh	Limethibitishwa	Isaya 18:7; Sefania 3:10; Zaburi 68:31; 87:4

Maelezo. Daraja zinafuata kigezo cha mashahidi wawili au watatu cha Kumbukumbu la Torati 19:15 kilichoelezwa katika sehemu ya Vifaa na Mbinu.

> *Tokeo (Limethibitishwa):* Biblia ya Kiebrania inaona mbele waabudu kutoka Kushi na Misri wakija kwa Yahweh na kuandikishwa katika Sayuni, katika Manabii na katika Maandiko. (Isaya 18:7; 19:19–25; 45:14, 22; Sefania 3:9–10; Zaburi 68:31; 87:4)

4. MJADALA

Matokeo haya yanagusa mijadala mitatu katika elimu ya Biblia ya Kiafrika. Wa kwanza unahusu tafsiri. Adamo amehoji, kama Unseth (1999) anavyoripoti, kwamba neno la Kiebrania la Kushi mara nyingi linapaswa kutafsiriwa “Afrika” ili wasomaji wa Kiafrika wajione ndani ya maandiko, ilhali Unseth mwenyewe, akiandika kutokana na kazi ya kutafsiri nchini Ethiopia, na Holter (2000) wameonya kwamba neno hilo linarejelea ufalme fulani wa kale kando ya Mto Naili na halilingani na mpaka wowote wa kisasa. Utafiti huu unaunga mkono njia ya kati. Maandiko yanaifanya Kushi kuwa taifa la Kiafrika bila shaka yoyote, na wasomaji wanastahili kujua hilo. Lakini madai yenye nguvu zaidi kuhusu Afrika katika Biblia ya Kiebrania hayategemei tafsiri ya neno moja. Yanasimama juu ya agano la Mwanzo 9, sheria ya mgeni, na ahadi za manabii, ambazo zinahusu kila taifa la bara hili, liwe limetoka kwa Kushi ya kale au la. Lokel (2006) na Van Heerden (2006) wote wawili wamesisitiza kwamba utafutaji wa Afrika katika Agano la Kale ujengwe juu ya mbinu makini, na kigezo cha mashahidi kilichotumika hapa kinatolewa kama mojawapo ya mbinu hizo.

Mjadala wa pili unahusu urithi wa hadithi ya Kihamiti. Kwa sababu laana na nadharia ya Kihamiti zote mbili zilidai mamlaka ya Biblia, wakati mwingine imedhaniwa kwamba Biblia yenyewe ndiyo chanzo cha tatizo. Ushahidi wa maandiko unaonyesha upande mwingine. Laana ya Mwanzo 9:25 haiitaji Afrika, na maandiko ya agano yanayoitaja Afrika yanazungumza juu ya baraka, kimbilio, uokoaji, na ahadi. Madhara yalitokana na nyongeza kwenye maandiko. Kwa hiyo usomaji unaorudi kwenye maandiko na kupima kila dai dhidi yake si utetezi wa usomaji wa kikoloni bali ndilo jibu la moja kwa moja kwake (Goldenberg, 2003; Sanders, 1969).

Mjadala wa tatu unahusu uhusiano kati ya Biblia ya Kiebrania na urithi wa kidini wa Kiafrika. Uchunguzi wa Mbiti (1969) wa dini za jadi za Kiafrika uligundua imani katika Muumba mmoja miongoni mwa watu wa bara hili. Biblia ya Kiebrania yenyewe inazungumza juu ya Muumba mmoja wa watu wote na inauliza, “Je, sisi sote hatuna baba mmoja? Je, El mmoja hakutuumba?” (Malaki 2:10). Utafiti huu haudai kwamba mapokeo ya Kiafrika na agano la Kiebrania ni kitu kimoja. Unaona kwamba Biblia ya Kiebrania hailionyeshi agano lake kama mali ya kigeni iliyoletwa Afrika kutoka nje. Inaionyesha Afrika ikiwa imo tangu mwanzo, katika nasaba ya Nuhu, katika nyumba ya Ibrahimu, katika makabila ya Israeli, pale Sinai, katika ikulu ya mfalme wa mwisho wa Yuda, na katika ahadi za manabii. Holter (2011) ameona kwamba elimu ya Agano la Kale ya Kiafrika ilizaliwa katika mazungumzo na mahitaji ya Kiafrika; maandiko ya agano yaliyochunguzwa hapa yanaonyesha kwamba mahitaji hayo tayari yalikuwamo katika maandiko.

5. HITIMISHO

Ikisomwa kwa masharti yake yenyewe, Biblia ya Kiebrania inawapa watu wa Afrika nafasi katika historia ya agano tangu kurasa zake za kwanza hadi manabii wake wa mwisho. Mataifa ya Kiafrika ya Orodha ya Mataifa yanatajwa miongoni mwa warithi wa agano na Nuhu na miongoni mwa jamaa waliobarikiwa katika Ibrahimu. Laana iliyotumika kwa muda mrefu dhidi ya Afrika inamwangukia Kanaani peke yake na haitaji rangi. Waafrika wamo ndani ya habari ya agano katika nyakati muhimu, na sheria ya agano inampa mgeni sheria moja pamoja na mzalia na inakataza dharau kwa Mmisri. Manabii wanawahukumu watawala wa Misri na Kushi kwa kipimo kilekile wanachokitumia kwa Israeli, na wanaahidi kwamba Misri itaitwa watu wa Yahweh na kwamba waabudu watakuja kutoka ng’ambo ya mito ya Kushi. Kati ya matokeo manane yaliyopimwa, sita yamethibitishwa na mashahidi wawili au zaidi, moja linasimama juu ya shahidi mmoja, na dai la laana juu ya Afrika halina shahidi hata mmoja katika maandiko. Biblia ya Kiebrania inaionyesha Afrika kama mshiriki wa asili katika historia ya agano, si mpokeaji wa baadaye wa imani ya kigeni.

6. MAPENDEKEZO

Kwanza, vyuo vya theolojia na vyuo vikuu vya Afrika Mashariki vifundishe maandiko ya Kushi na Misri ya Biblia ya Kiebrania kama sehemu ya kozi za utangulizi, ili wanafunzi wakutane na nafasi ya Afrika katika maandiko kabla ya kukutana na mapokeo ya baadaye kuhusu nafasi hiyo. Pili, wafasiri wa Biblia wanaofanya kazi kwa Kiswahili na lugha nyingine za Kiafrika watoe maelezo juu ya Kushi, Putu, na Misri yanayoeleza jiografia ya kale na historia ya usomaji potofu wa Kihamiti (Mojola, 2014; Unseth, 1999). Tatu, waelimishaji wa makanisa na jamii washughulikie laana ya Hamu moja kwa moja, kwa kuwa bado inaenea katika mahubiri ya kawaida. Nne, utafiti zaidi uchunguze jinsi maandiko haya yanavyosomwa katika jamii mahususi za Afrika Mashariki, kwa kufuata mtazamo wa kimuktadha wa kongamano la Nairobi (Getui et al., 2001).

MAREJELEO

Adamo, D. T. (2018). A silent unheard voice in the Old Testament: The Cushite woman whom Moses married in Numbers 12:1–10. *In die Skriflig, 52*(1), a2370. https://doi.org/10.4102/ids.v52i1.2370

Adamo, D. T. (2019). Ebed-Melech's protest to King Zedekiah as a model of modern protest movement (Jr 38:1–17). *In die Skriflig, 53*(1), a2450. https://doi.org/10.4102/ids.v53i1.2450

Elliger, K., & Rudolph, W. (Eds.). (1997). *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (5th ed.). Stuttgart, Germany: Deutsche Bibelgesellschaft.

Getui, M. N., Holter, K., & Zinkuratire, V. (Eds.). (2001). *Interpreting the Old Testament in Africa: Papers from the International Symposium on Africa and the Old Testament in Nairobi, October 1999*. New York, NY: Peter Lang. https://doi.org/10.3726/978-1-4539-1010-8

Goldenberg, D. M. (2003). *The curse of Ham: Race and slavery in early Judaism, Christianity, and Islam*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Hays, J. D. (1996). The Cushites: A black nation in ancient history. *Bibliotheca Sacra, 153*(611), 270–280.

Holter, K. (2000). *Yahweh in Africa: Essays on Africa and the Old Testament*. New York, NY: Peter Lang.

Holter, K. (2008). 'A negro, naturally a slave': An aspect of the portrayal of Africans in colonial Old Testament interpretation. *Old Testament Essays, 21*(2), 373–382.

Holter, K. (2011). The role of historical-critical methodology in African Old Testament studies. *Old Testament Essays, 24*(2), 377–389.

Jewish Publication Society. (1985). *Tanakh: The Holy Scriptures*. Philadelphia, PA: Jewish Publication Society.

Lavik, M. H. (2021). The literary motif of Cush in the Old Testament. *Old Testament Essays, 34*(2), 460–473. https://doi.org/10.17159/2312-3621/2021/v34n2a9

Lokel, P. (2006). Previously unstoried lives: The case of Old Testament Cush and its relevance to Africa. *Old Testament Essays, 19*(2), 525–537.

Mamdani, M. (2001). *When victims become killers: Colonialism, nativism, and the genocide in Rwanda*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Mbiti, J. S. (1969). *African religions and philosophy*. London, England: Heinemann.

Mojola, A. O. (2014). The Old Testament or Hebrew Bible in Africa: Challenges and prospects for interpretation and translation. *Verbum et Ecclesia, 35*(3), Art. #1307. https://doi.org/10.4102/ve.v35i3.1307

Sadler, R. S., Jr. (2005). *Can a Cushite change his skin? An examination of race, ethnicity, and othering in the Hebrew Bible*. London, England: T&T Clark.

Sanders, E. R. (1969). The Hamitic hypothesis; its origin and functions in time perspective. *The Journal of African History, 10*(4), 521–532. https://doi.org/10.1017/S0021853700009683

Unseth, P. (1999). Hebrew Kush: Sudan, Ethiopia, or where? *Africa Journal of Evangelical Theology, 18*(2), 143–159.

Van Heerden, W. (2006). Finding Africa in the Old Testament: Some hermeneutical and methodological considerations. *Old Testament Essays, 19*(2), 500–524.